

Andrzej Pieczewski

Samodzierzawie
a rozwój gospodarczy
Królestwa Polskiego
w ujęciu
Jana Gottlieba Blocha

**Samodzierzawie
a rozwój gospodarczy
Królestwa Polskiego
w ujęciu
Jana Gottlieba Blocha**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Andrzej Pieczewski

**Samodzierzawie
a rozwój gospodarczy
Królestwa Polskiego
w ujęciu
Jana Gottlieba Blocha**

**WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO**

Łódź 2019

Andrzej Pieczewski – Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny
Katedra Historii Myśli Ekonomicznej i Historii Gospodarczej
90-214 Łódź, ul. Rewolucji 1905 r. nr 41

RECENZENT

Cecylia Leszczyńska

REDAKTOR INICJUJĄCY

Beata Koźniewska

REDAKTOR

Tamara Franiak-Krupińska

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Anna Sońta

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce: Mapa Królestwa Polskiego

źródło: Archiwum Państwowe w Łodzi

Zdjęcie zamieszczone na stronie tytułowej: Jan Gottlieb Bloch, źródło: digitalcollections.nypl.org

Zdjęcia zamieszczone w monografii wykorzystano za zgodą Archiwum Państwowego w Łodzi

© Copyright by Andrzej Pieczewski, Łódź 2019

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2019

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.08992.18.0.M

Ark. wyd. 22,0; ark. druk. 19,0

ISBN 978-83-8142-613-8

e-ISBN 978-83-8142-614-5

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63

Rodzicom

SPIS TREŚCI

Wstęp	9
-------------	---

Rozdział I Jan Bloch jako ekonomista

1.1. Rys biograficzny Jana Gottlieba Blocha	21
1.1.1. Król kolei żelaznych.....	24
1.1.2. Działalność społeczna i pacyfistyczna Blocha	26
1.2. Twórczość naukowa Blocha i jego inspiracje niemiecką szkołą historyczną	32
1.2.1. Charakterystyka twórczości naukowej	32
1.2.2. Niemiecka szkoła historyczna i jej wpływ na poglądy ekonomiczne i warsztat badawczy Jana Blocha	34

Rozdział II Samodzierżawie a gospodarka i społeczeństwo Imperium Rosyjskiego w drugiej połowie XIX wieku

2.1. Geneza i rozwój rosyjskiego autorytaryzmu	59
2.2. Administracja państwowa jako silna grupa interesu	73
2.3. Sytuacja społeczno-gospodarcza Rosji	79
2.4. „Wojskowo-koszarowy” charakter budżetu carskiej Rosji	90

Rozdział III Samodzierżawie vs. rozwój gospodarczy Imperium Rosyjskiego. Poglądy Blocha a ujęcie współczesne

3.1. Ustrój polityczny a rozwój gospodarczy w ujęciu ekonomistów	103
3.2. Samodzierżawie a gospodarka Imperium Rosyjskiego w perspektywie aktualnych badań historii gospodarczej	112

Rozdział IV
Samodzierzawie a funkcjonowanie ustroju politycznego
Królestwa Polskiego

4.1. Względna autonomia (1815–1830)	132
4.2. Pomędzy ograniczoną samodzielnością a inkorporacją (1831–1864)	143
4.3. Włączenie KP do Cesarstwa Rosyjskiego (po 1864 r.). Wymiar formalny i kulturowy.....	147

Rozdział V
Rolnictwo Królestwa Polskiego w dobie przemian
ekonomicznych i społecznych w latach 70. i 80.
XIX wieku

5.1. Rolnictwo Królestwa Polskiego na tle rolnictwa Cesarstwa Rosyjskiego i innych krajów europejskich	164
5.2. Sytuacja rolnictwa Królestwa Polskiego (aspekty strukturalne i instytucjonalne).....	184
5.2.1. Zadłużenie gospodarstw rolnych.....	184
5.2.2. Kulturowe przesłanki zacofania wsi	199
5.2.2.1. Oświata, język i religijność włościan	199
5.2.2.2. Wzorce konsumpcji, akumulacja, skłonność do ryzyka	207
5.2.2.3. Stosunek ziemiaństwa do przemian na wsi	211

Rozdział VI
Polityczne uwarunkowania rozwoju przemysłu i kolei
żelaznych w Królestwie Polskim (do końca lat 80.
XIX wieku)

6.1. Czynniki polityczne wpływające na rozwój przemysłu w KP.....	219
6.2. Władze a rozwój sieci kolei żelaznych na terenie KP	241
6.2.1. Drogi żelazne zrealizowane do 1877 r.	245
6.2.2. Drogi żelazne projektowane i niezrealizowane do 1877 r.	252
Zakończenie	263
Bibliografia	275
Spis tabel i wykresów.....	293
Nota o Autorze.....	295
Ilustracje	297

WSTĘP

W historiografii polskiej Jan Gottlieb Bloch (1836–1902) występuje jako jeden z wybitniejszych przedstawicieli burżuazji drugiej połowy XIX wieku. Na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim znany był jako finansista, przemysłowiec, społecznik i filantrop, a przede wszystkim budowniczy kolei żelaznych w Królestwie Polskim i Rosji. Jako myśliciel Bloch znany jest przede wszystkim jako autor pięciotomowego opracowania *Przyszła wojna pod względem technicznym, ekonomicznym i politycznym*, będącego głośnym w Europie i na świecie nowatorskim manifestem pacyfistycznym, wydanym na wiele lat przed wybuchem Wielkiej Wojny. Bloch, unikając moralizatorstwa, użył w nim naukowych, głównie ekonomicznych argumentów przemawiających za utrzymaniem pokoju w Europie. Był także uczestnikiem, a przede wszystkim *spiritus movens* pierwszej na świecie konferencji pokojowej, która odbyła się w Hadze w 1899 roku, a której efektem było podpisanie I konwencji haskiej o pokojowym rozstrzygnięciu sporów międzynarodowych i utworzeniu Stałego Trybunału Rozjemczego. W 1901 r. został zgłoszony przez Akademię Umiejętności do Pokojowej Nagrody Nobla. Był jednym z faworytów, jednak śmierć wyłączyła go z grona ubiegających się o to wyróżnienie¹.

Pomimo wybitnych dokonań, bieg historii oraz „niesprzyjająca koniunktura” na eksponowanie tej postaci sprawiły, że przez dziesiątki lat osiągnięcia Blocha były w Polsce niedoceniane. Jego sukcesy stały się przedmiotem zawiści ludzi mu współczesnych. Podważano je i bagatelizowano na łamach prasy. Propagowane przez niego idee pacyfistyczne nie konweniowały z rosnącym wówczas wśród Polaków przekonaniem, że tylko wojna jest w stanie przynieść niepodległość. Jego postawa i działalność pozytywistyczna nie wpasowywały się również w ideały silnego nurtu narodowego, panującego w okresie Polski międzywojennej. Dla władz PRL-u z kolei był przedstawicielem wrogiej ludowi klasy – burżuazji. Przedmiotem uwagi historyków gospodarczych stały się przede wszystkim dokonania materialne Blocha – głównie w zakresie budowy kolei żelaznych, a irenologów – jego myśl i działalność pacyfistyczna². Mało znane

¹ P. van den Dungen, *Jan Bloch and the Inaugural Nobel Peace Prize (1901)*, „Det Norske Nobelinstituttus Skriftserie. The Norwegian Nobel Institute Series”, vol. 3, no. 2, Oslo 2002.

² Zob. więcej: *Jan Bloch, pacyfizm europejski i wyobraźnia Wielkiej Wojny. Studia i rozważania*, red. M. Kornat, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2016; J. Bargasz, *Drogi i bezdroża filozofii pokoju*, Wydawnictwo

są natomiast osiągnięcia naukowo-badawcze Blocha na polu ekonomii, mimo że był autorem wielu opracowań i artykułów odnoszących się do problemów rozwoju gospodarczego ziem polskich pod zaborem rosyjskim oraz całego Cesarstwa Rosyjskiego³. W swoich pracach poruszał zagadnienia gospodarki rolnej, przemysłu, transportu kolejowego oraz wpływu ustroju politycznego państwa na rozwój gospodarczy. Dwa z jego opracowań – *Wpływ dróg żelaznych na stan ekonomiczny Rosji* (wyd. 1878–1880) oraz *Finanse Rosji na tle ogólnych dziejów państwa* (wyd. 1882–1883) – otrzymały pierwsze nagrody na wystawach książki w Paryżu. Bloch prowadził badania w duchu tzw. niemieckiej szkoły historycznej, stanowiącej opozycję do klasycznego nurtu ekonomii. Szkoła ta narodziła się w krajach niemieckich, a następnie, na przełomie XIX i XX wieku, rozwinęła w Stanach Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i innych państwach zachodnich jako instytucjonalizm. Bloch, na wzór szkoły historycznej, podkreślał społeczny wymiar procesu gospodarczego, traktując instytucje jako naturalny i niezbędny element analizy rzeczywistości gospodarczej. W badaniach zwracał uwagę na wiele elementów uwypuklanych później przez reprezentantów ekonomii instytucjonalnej. Należały do nich aspekty polityczno-ustrojowe, prawne, historyczne i kulturowe procesu gospodarowania.

Twórczość ekonomiczna Blocha, jako świadka i aktywnego uczestnika procesów gospodarczych drugiej połowy XIX wieku, może być źródłem cennych ustaleń dotyczących tego przełomowego w dziejach gospodarczych ziem polskich okresu. W literaturze polskiej oraz światowej brakuje opracowań zajmujących się twórczością naukową Blocha na polu badań ekonomicznych. Zadanie wypełnienia tej luki stawiam sobie zatem za pierwszy cel monografii.

W trakcie studiów nad dorobkiem Blocha szczególną uwagę zwraca opracowanie *Finanse Rosji na tle ogólnych dziejów państwa*. Historia finansów kraju carów posłużyła mu do analizy wpływu skrajnie autorytarnego ustroju

MON, Warszawa 1989; J. Bugajski, *Geneza piśmiennictwa wojskowego Jana Blocha*, Zeszyty Naukowe WAP, Seria historyczna, 1967, t. 45; W. Feldman, *Dzieje polskiej myśli politycznej 1864–1914*, Instytut Badania Najnowszej Historii Polski, Warszawa 1933; E. Małecka, *Konferencja haska i Jan Bloch przeciw wielkiej wojnie*, „Wojsko i Wychowanie” 2000, nr 5; E. Małecka, *Z badań nad początkami piśmiennictwa wojskowego Jana Blocha*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2000, nr 1; *W setną rocznicę «Przyszłej wojny» Jana Blocha*. Fragmenty wystąpienia prof. Lecha Wyszczelskiego, mgr. Jerzego Zakrzewskiego i dr. Andrzeja Wenera, oprac. P. Kłudka, „Wojsko i Wychowanie” 2001, nr 2; A. Werner, *Fenomen europejskiej myśli wojskowej – Jan Bloch*, „Wojsko i Wychowanie” 2000, nr 1.

³ W literaturze polskiej charakterystyka twórczości ekonomicznej Blocha znajduje się w jednym artykule nieznanego autora: *Jan Bloch jako ekonomista*, „Ekonomista” 1901, t. II, z. IV [za:] A. Żor, *Figle historii*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2005, s. 288.

politycznego Rosji (samodzierżawia) na rozwój gospodarczy ziem znajdujących się w granicach imperium. Tym samym poruszył bardzo ważne i aktualne w ekonomii zagadnienie oddziaływania systemu politycznego na rozwój gospodarczy. Podkreślić należy, że celem Blocha nie była tylko ocena określonej polityki gospodarczej, ale zbadanie wpływu ustroju politycznego na rozwój ekonomiczny i cywilizacyjny w długim okresie. Stało się to inspiracją do dokonania krytycznej analizy poglądów Blocha na temat wpływu rosyjskiego autorytaryzmu na rozwój gospodarczy ziem polskich pod zaborem rosyjskim. Dodatkowo problematyka ta pozwalała na uwzględnienie niemal wszystkich jego prac o tematyce ekonomicznej, bowiem niemal w każdej z nich przewijał się wątek roli państwa w gospodarce. Istotna i interesująca jest także konfrontacja poglądów Blocha z opiniami współczesnych badaczy. Służyć ma ona umiejscowieniu myśli ekonomicznej Blocha, szczególnie tej odnoszącej się do wpływu systemu politycznego na rozwój gospodarczy, wśród dokonań współczesnych badaczy tematu. Pozwala to ocenić wartość, uniwersalność i aktualność myśli Blocha. Prezentacja jego głosu w dyskusji o wpływie skrajnie autorytarnego ustroju politycznego carskiej Rosji na procesy ekonomiczne zachodzące w imperium, a tym samym na ziemiach polskich oraz skonfrontowanie go z wynikami aktualnych badań stanowią drugi cel tego opracowania.

Polityczny system, jaki powstał w Moskwie na początku XVI wieku i funkcjonował do rewolucji październikowej 1917 r. – zwany tam samodzierżawiem⁴ – opatrywany jest w literaturze przedmiotu licznymi określeniami: orientalny despotyzm, monarchia patrymonialna, reżim autorytarny. Ustrój ten cechowało skupienie władzy w rękach monarchy, który reprezentował uprzywilejowane grupy i wyrażał ich interesy, a swoboda działania władcy nie była w istotny sposób ograniczona przez niezależne instytucje czy presję społeczną⁵. Definicja ta mogłaby pasować również do innych europejskich monarchii, jednak budowie rosyjskiej państwowości towarzyszyło, na wzór azjatyckich despotii, stworzenie potężnego, niezwykle scentralizowanego, jak na warunki europejskie, państwa. Rosyjska specyfika polegała zatem na niemającym precedensu w Europie autorytaryzmie, któremu towarzyszyło ślepe uwielbienie przez lud osoby monarchy. Pozycja władcy w tym układzie politycznym umożliwiała mu podporządkowanie wszystkich warstw społecznych jego woli. Wszelkie

⁴ Termin „samodzierżawie” (ros. *samodierżawije* lub *jedinodierżawije*) współcześnie używany jest do określenia rządów absolutnych dynastii Romanowów od XVII w. do początku XX w. Określenie to jednak oznaczało pierwotnie samodzielność i niezależność rządów carskich od chanów tatarskich i innych obcych władców. Jego powstanie wiąże się z oswojeniem Rusi spod panowania tatarskiego w 1480 r. Zob. więcej: M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, Książka i Wiedza, Warszawa 2000, s. 157–161.

⁵ E. Acton, *Rosja. Dziedzictwo caratu i władzy radzieckiej*, tłum. J. Stawiński, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2013, s. 31–52.

mianowania na znaczące stanowiska w wojsku i administracji leżały w jego wyłącznej gestii, a on sam z czasem w świadomości społeczeństwa rosyjskiego stał się ucieleśnieniem państwa. Z różnych zatem powodów, od geograficznych po kulturowe, polityczny system Rosji rozwijał się w kierunku przeciwnym niż na Zachodzie – od względnej wolności w średniowieczu do ustroju określanego jako tyrania w czasach nowożytnych. Przez współczesnych badaczy samodzierżawie klasyfikowane jest jako tzw. autorytaryzm skonsolidowany⁶.

W wyniku postanowień kongresu wiedeńskiego w 1815 r. utworzone zostało Królestwo Polskie, połączone z Cesarstwem Rosyjskim osobą monarchy. Poza jego terytorium znalazły się wschodnie województwa Rzeczypospolitej Obojga Narodów zagarnięte przez Imperium Rosyjskie w trakcie rozbiorów (tzw. ziemie zabrane lub z rosyjskiego punktu widzenia gubernie zachodnie). Tym samym większość ziem polskich znalazła się na ponad 100 lat pod panowaniem oraz wpływem skrajnie autorytarne systemu politycznego carskiej Rosji. Oddziaływanie to na przestrzeni lat miało różną siłę i charakter. Królestwo bowiem, egzystując w ramach imperium, było obszarem odmiennym kulturowo, cieszyło się także w różnych okresach pewną dozą autonomii. Ustrój polityczny Królestwa Polskiego ewoluował i był pochodną stosunku kolejnych carów do zachodnich rubieży imperium. Podejście rosyjskich monarchów z kolei wynikało z wielu czynników, w tym głównie politycznych, wśród których próby secesji Królestwa Polskiego miały kluczowe znaczenie. Z tego względu historię ustroju politycznego ziem polskich pod zaborem rosyjskim zwykle dzieli się na okresy wyznaczone powstaniem (1815–1830, 1831–1863, po 1864 r.), cały zaś czas hegemonii rosyjskiej na ziemiach polskich można scharakteryzować jako przechodzenie

⁶ Andrzej Antoszewski i Ryszard Herbut definiują go następująco: „Autorytaryzm skonsolidowany oznacza wzajemne dostosowanie wszystkich elementów reżimu politycznego: norm i wartości odnoszących się do uzyskiwania i sprawowania władzy z rozwiązaniami instytucjonalno-proceduralnymi i zachowaniami politycznymi. Aksjologiczną podstawą autorytaryzmu jest negacja wartości oraz instytucji demokracji liberalnej: konieczności przestrzegania praw politycznych i wolności obywatelskich, podziału władzy oraz ograniczenia jej arbitralności, rządów prawa, uznania autonomicznej wobec państwa (lecz nie prywatnej) sfery społeczeństwa obywatelskiego, pluralizmu kulturowego i politycznego oraz nieskrępowanej, zinstytucjonalizowanej rywalizacji politycznej. W ich miejsce autorytaryzm skonsolidowany proponuje przyporządkowanie jednostek do szerszych grup społecznych (klas, narodu, rasy), utrzymanie ładu społecznego za pomocą represji wobec wszystkich, którzy go naruszają, w tym zwłaszcza tych, którzy są w opozycji wobec systemu lub rządzących, koncentrację władzy oraz, co najważniejsze, bezalternatywność polityczną (zmiana polityki może być jedynie wyrazem woli ośrodka przywódczego, który – nie ponosząc odpowiedzialności przed kimkolwiek „prócz Boga i historii” – samodzielnie decyduje o celach i środkach politycznych”. Zob. A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne współczesnego świata*, Wydawnictwo Arche, Gdańsk 2001, s. 43.

od względnej autonomii i umiarkowanego liberalizmu do pełnej unifikacji z politycznym i administracyjnym systemem carskiej Rosji.

Rosyjskie panowanie na ziemiach polskich zbiegło się z fundamentalnymi przemianami społeczno-ekonomicznymi polegającymi na przechodzeniu od feudalnych stosunków produkcji do kapitalistycznych, a tym samym z transformacją społeczeństwa stanowego w kierunku tzw. nowoczesnego. Stosunek władz politycznych (posiadających moc kreacji porządku prawnego, a tym samym rzeczywistości ekonomicznej i społecznej) do tych przekształceń był kluczowy dla ich zainicjowania i pomyślnego przebiegu. W przypadku władz carskich był on jednak co najmniej ambiwalentny. Najbardziej kontrowersyjnymi zmianami dla cara, jego dworu i beneficjentów skrajnie autorytarnego systemu były te, które mogły podważyć polityczne *status quo* w Rosji i zagrozić ich pozycji i interesom. Dlatego właśnie kolejnych carów cechowały wahanie, niepewność, nieufność czy wręcz bojaźń w stosunku do zmian prowadzących do dekonstrukcji systemu feudalnego. Z drugiej strony Rosja jako mocarstwo, chcąc utrzymać swoją pozycję, musiała się modernizować, aby dotrzymać kroku politycznym rywalom. W obszarach gospodarki zatem, od których zależało przetrwanie systemu oraz siła militarna państwa, służąca w tym systemie politycznym do legitymizacji władzy i prowadzenia polityki imperialnej, stawiano na rozwój i modernizację.

Analiza opracowań Blocha oraz konfrontacja jego poglądów z opiniami współczesnych badaczy pozwoliły postawić hipotezę badawczą, że jego twierdzenie, iż przyczyną problemów ekonomicznych i społecznych Królestwa Polskiego (jako części Imperium Rosyjskiego) oraz jego zapóźnienia cywilizacyjnego był panujący w kraju hegemon, zakorzeniony w jego tradycji politycznej i społecznej, skrajnie autorytarny system władzy (samodzierżawie) – jest prawdziwe, a wyniki jego badań przetrwały próbę czasu. W odniesieniu do KP negatywne oddziaływanie samodzierżawia odnosiło się do hamowania zmian ustrojowych polegających na transformacji ze społeczeństwa stanowego i gospodarki feudalnej w kierunku gospodarki kapitalistycznej i tzw. nowoczesnego społeczeństwa oraz do prowadzenia przez władze rosyjskie niestabilnej, a nawet represyjnej polityki wobec polskiego przemysłu i kolei. Należy podkreślić, że Bloch wyartykułował *explicite* i *implicite* wiele razy tę opinię. W porównaniu do rdzennych ziem rosyjskich, gdzie interakcja „carska polityka – gospodarka” posiadała bezpośrednią postać, oddziaływanie samodzierżawia na procesy ekonomiczne i społeczne zachodzące w KP miało kaskadowy charakter. KP, będąc częścią imperium, było bowiem na przestrzeni lat w różnym stopniu uzależnione od politycznego hegemonu – od pewnej dozy autonomii po inkorporację. Rosyjski ustrój polityczny zatem w różnym czasie w odmienny sposób i z różnym natężeniem oddziaływał na procesy ekonomiczne Królestwa.

Tak postawiona hipoteza sprawia, że główny cel opracowania – wykazanie i ocena poglądów Blocha odnoszących się do wpływu autorytaryzmu rosyjskiego

na procesy gospodarcze w Imperium Rosyjskim, a szczególnie na ziemiach KP – implikuje następujące cząstkowe pytania badawcze:

1. Jaki był stosunek władzy samodzierżawnej Rosji do kluczowych z punktu widzenia przechodzenia z ustroju feudalnego do kapitalistycznego zmian ekonomiczno-społecznych w imperium z perspektywy Blocha?

2. Jak ustalenia i wnioski Blocha dotyczące wpływu samodzierżawia na rozwój gospodarczy Imperium Rosyjskiego mają się do wyników badań współczesnych ekonomistów i historyków gospodarczych?

3. Jaki był wpływ samodzierżawia na funkcjonowanie organów władzy w KP?

4. Jakie było znaczenie decyzji władz rosyjskich dla rozwoju ekonomicznego i społecznego wsi KP według Blocha i współczesnych badaczy?

5. Jakie było oddziaływanie władz rosyjskich na industrializację KP z perspektywy Blocha i współczesnych badaczy?

6. Jakie było znaczenie polityki carskiej dla rozwoju sieci kolei żelaznych na terenie KP? Współczesne opinie a punkt widzenia Blocha.

Podstawową metodą badawczą zastosowaną w pracy jest egzegeza tekstów. Próbując odpowiedzieć na powyższe pytania badawcze, najpierw dokonana została krytyczna analiza pisarstwa Blocha. W trakcie dalszych badań poglądy Blocha uzupełnione zostały oraz skonfrontowane z wynikami analiz współczesnych badaczy tematu. Bazę literaturową stanowiły, w pierwszym rzędzie, opracowania Blocha zgromadzone w Bibliotece Narodowej w Warszawie. Korzystano również z bogatej literatury polskiej odnoszącej się do historii rozwoju gospodarczego ziem polskich w XIX wieku oraz zagranicznej poświęconej historii gospodarczej i politycznej Imperium Rosyjskiego i wpływowi ustroju politycznego na rozwój ekonomiczny.

Zagadnienia poruszane w pracach Blocha nie stanowią pełnego i wyczerpującego obrazu dziejów gospodarczych ziem polskich pod zaborem rosyjskim. Nie wyczerpują również wszystkich aspektów wpływu rosyjskiej hegemonii na procesy gospodarcze tam zachodzące. Zarówno ramy czasowe analizy, jak i główne problemy poruszone w monografii wyznaczają publikacje Blocha. Jego rozważania dotyczyły głównie lat 70. i 80. XIX wieku (rolnictwo, przemysł i kolej KP), choć często odwoływał się do historii, wyjaśniając współczesne mu zjawiska. Analizy Blocha nie objęły zatem najdynamiczniejszego okresu rozwoju gospodarki rosyjskiej i Królestwa Polskiego, tj. od ostatniej dekady XIX wieku do wybuchu I wojny światowej. Jego dociekania na temat ustroju samodzierżawia rozpoczynają się od czasów Piotra I i kończą na latach 80. XIX wieku, dlatego tam, gdzie było to konieczne, uzupełniono zagadnienia tak, aby prezentowana problematyka była jak najbardziej kompletna. Kolejna uwaga dotyczy używanych w pracy nazw odnoszących się do ziem polskich pod zaborem rosyjskim. Określenia te zmieniały się w czasie wraz ze zmianami statusu politycznego tych terenów: Królestwo Polskie – zwane także Królestwem Kongresowym, Przywiski Kraje (ros. *Przywiski Kraje*) po całkowitej inkorporacji ziem polskich

do Rosji czy po prostu zabór rosyjski. W monografii najczęściej pojawiają się nazwy Królestwo Polskie (w skrócie: KP) oraz zabór rosyjski, które traktowane są jako synonimy określające ziemie polskie pod zaborem rosyjskim w latach 1815–1914. Podążając za analizami Blocha, w pracy nie uwzględniono tzw. ziem zabranych – wschodnich terenów przedrozbiorowej Polski włączonych bezpośrednio do Rosji.

Struktura pracy ma charakter problemowy i składa się z sześciu rozdziałów. W rozdziale pierwszym przedstawiono sylwetkę Jana Blocha oraz jego twórczość z zakresu ekonomii. W syntetyczny sposób przybliżony został życiorys Blocha oraz jego wielowymiarowa działalność na polu gospodarczym, społecznym i naukowym. Choć ten fragment pracy nie wnosi nowych informacji do już zawartej, choć rozproszonej w literaturze wiedzy, uznałem go za przydatny ze względu na fakt, że Bloch nie należy do postaci powszechnie znanych, zatem dla wielu czytelników ów rys biograficzny może być interesujący. Druga część pierwszego rozdziału poświęcona została charakterystyce inspiracji naukowych Blocha oraz jego twórczości ekonomicznej. Poglądy i teorie ekonomiczne powstają i ewoluują pod wpływem różnorodnych czynników. Przy objaśnianiu ich ewolucji najbardziej znane są dwa stanowiska – relatywistyczne i absolutystyczne. Zwolennicy pierwszego podejścia twierdzą, że ważną rolę w kształtowaniu poglądów i teorii odgrywa otaczająca badacza rzeczywistość – warunki społeczne, gospodarcze i polityczne, w jakich żyje, jakie obserwuje i jakich doświadcza. Hołdujący stanowisku absolutystycznemu podkreślają znaczenie warunków wewnętrznych. Wyjaśniają oni ewolucję myśli ekonomicznej poprzez odwołanie się do wewnętrznej dynamiki rozwoju teorii ekonomii. Ewolucja poglądów badacza wynika z rozwiązywania problemów badawczych. Znaczenie mogą mieć w tym przypadku różne prądy intelektualne, preferencje dotyczące metod badawczych itp. Żadne z tych stanowisk z osobna nie jest przekonujące. Bardziej owocnym podejściem jest postrzeganie tworzenia teorii i poglądów ekonomicznych jako procesu wzajemnego oddziaływania na siebie zarówno czynników o charakterze wewnętrznym, jak i zewnętrznym⁷. Poglądy ekonomiczne Blocha również podlegały takowemu oddziaływaniu: czynników zewnętrznych – sytuacji społecznej, politycznej i gospodarczej Królestwa Polskiego drugiej połowy XIX wieku oraz wewnętrznych, na które istotny wpływ miała rozwijająca się wówczas niemiecka szkoła historyczna⁸. Bloch udał się do Berlina w czasie powstania styczniowego

⁷ H. Landreth, D.C. Colander, *Historia myśli ekonomicznej*, tłum. A. Szeworski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005, wyd. II, s. 26–27.

⁸ Szkoła ta pojawiła się w połowie XIX wieku w wielu krajach, ale w Niemczech miała intelektualne centrum i największą liczbę zwolenników. Stała się wiodącym prądem ekonomii wykładanym powszechnie na niemieckich uniwersytetach. W historii myśli ekonomicznej pojawiła się pomiędzy ricardianizmem, będącym w stadium schyłkowym, a wschodzącym marginalizmem, dając znaczący wgląd w relację pomiędzy

i tam uzyskał wiedzę z zakresu ekonomii, finansów i statystyki, tym samym stykając się z przedstawicielami historyzmu i bezpośrednio od nich czerpiąc inspirowane naukowe. Miało to kolosalny wpływ na jego późniejszą twórczość naukową, podejście i obrane metody badawcze.

Rozdział drugi przedstawia wyniki analizy poglądów Blocha na temat wpływu autorytarnego ustroju politycznego carskiej Rosji – samodzierżawia – na procesy gospodarcze zachodzące w carskim imperium, a tym samym na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim. Potrzeba badania wpływu polityki na procesy gospodarcze była uznawana za istotną przez myślicieli należących do niemieckiej szkoły historycznej, oddziaływanie państwa na gospodarkę jest bowiem kluczowe i wieloaspektowe. Państwo, poprzez kreację systemu prawnego, kształtuje podstawowe zasady funkcjonowania gospodarki, jak prawa własności czy stopień wolności gospodarczej. Może dawać przywileje pewnym grupom społecznym bądź stwarzać równe szanse

teorię ekonomii a jej społecznym i historycznym kontekstem. Niemiecka szkoła historyczna powstała jako przeciwstawny biegun do szkoły klasycznej. Jako oponentka teży zakwestionowała uniwersalny charakter wywodów klasyków. Przede wszystkim zaniegowano twierdzenie o uniwersalności praw ekonomicznych, mających działać w każdym czasie i warunkach. Przedstawiciele szkoły niemieckiej stali na stanowisku, że prawa ekonomiczne mają kontekst kulturowy i czasowy – historyczny. Za konsekwencję tej postawy można uznać obranie przez nich zupełnie innej metody badawczej. Preferowano metodę indukcyjną. Podejście nomotetyczne zastąpiono idiograficznym. Przedstawiciele szkoły historycznej gromadzili w procesie badawczym mnóstwo danych empirycznych, twierdzili bowiem, że tylko dogłębne poznanie skomplikowanej rzeczywistości społecznej w perspektywie historycznej może uprawniać do wyciągania wniosków na temat praw nią rządzących. W ich formułowaniu byli jednak bardzo ostrożni, zdając sobie sprawę ze złożonej materii zależności ekonomicznych zatopionych w kontekstach kulturowych, politycznych i historycznych. Choć określenie tej szkoły „ateoretyczna” jest zbyt mocne, to na pewno jej członkowie podchodzili z wielkim respektem i rezerwą do formułowania teorii. Kulturowany przez ekonomię klasyczną indywidualizm metodologiczny również został przez nich podważony, a wraz z nim koncepcja człowieka gospodarującego – *homo oeconomicus*. W zamian podkreślali znaczenie kulturowego podłoża ludzkich decyzji, a analizę ekonomiczną przenieśli z poziomu jednostki na szczebel narodu, który stanowił dla nich odrębną jakość. Uprawianą naukę nazywali ekonomią polityczną narodową, podkreślając tym samym jej aplikacyjny charakter. Ich ekonomia miała praktyczne oblicze. Powinna służyć władzy politycznej, narodowi do pobudzenia rozwoju gospodarczego, industrializacji oraz łagodzenia towarzyszących im napięć i konfliktów społecznych. Tak oto narodziła się koncepcja państwa lokująca się gdzieś pomiędzy doktryną liberalną a wizją Karola Marksa, negującą regulacyjną funkcję wolnego rynku. Zob. więcej: D. Milonakis, B. Fine, *From Political Economy to Economics. Method, the Social and the Historical in the Evolution of Economic Theory*, Routledge, Londyn–Nowy Jork 2009, s. 71–72.

wszystkim. Zwykle, jako największy podmiot ekonomiczny w danej gospodarce, decyduje o alokacji dużej części zasobów, strumieniach redystrybucji, zadłużeniu wewnętrznym i zewnętrznym itp. Bloch dostrzegł, że istotne znaczenie dla rozwoju gospodarczego w długim okresie ma nie tylko polityka ekonomiczna władz, lecz również, a może przede wszystkim, kształt i charakter panującego systemu politycznego. Tym samym jego praca wpisała się w aktualną do dziś dyskusję, toczoną przez historyków gospodarczych i ekonomistów, na temat oddziaływania sfery polityki na rozwój gospodarczy. Zasadnicze pytania, jakie, zdaniem Blocha, należało postawić, aby diagnozować oddziaływanie systemu politycznego na gospodarkę, brzmią: kto podejmuje decyzje w państwie; czy istnieje społeczna partycypacja w procesie rządzenia i społeczna kontrola nad władzą; czy rządzący odpowiadają za swoje decyzje; czy istnieje faktyczny podział władzy i czy władza służy wszystkim grupom społecznym.

W rozdziale trzecim dokonano konfrontacji poglądów Blocha z wynikami obecnych badań. Rozdział podzielono na dwie części. W pierwszej przedstawione zostały poglądy współczesnych ekonomistów zajmujących się zagadnieniami wpływu ustroju politycznego na rozwój gospodarczy. Podjęto w niej także próbę umiejscowienia poglądów Blocha na tym tle i określenia ich wartości. Druga część rozdziału poświęcona jest przeglądowi opinii historyków gospodarczych na temat oddziaływania samodzierżawia na rozwój gospodarczy Imperium Rosyjskiego. Również i w tym przypadku podjęto próbę określenia trafności spostrzeżeń Blocha.

Rozdział czwarty poświęcony jest zagadnieniu wpływu samodzierżawia na władze KP, a tym samym na ich decyzje odnoszące się do kluczowych kwestii gospodarczych. Gdy Bloch prowadził badania (lata 80. XIX wieku), Królestwo Polskie zostało już inkorporowane do carskiej Rosji – nie istniała żadna autonomia. Centralnym ośrodkiem decyzyjnym w sprawach gospodarczych KP stał się Petersburg. Wpływ samodzierżawia na procesy gospodarcze zachodzące w KP był zatem oczywisty. Należy jednak podkreślić, że ziemie polskie pod zaborem rosyjskim cieszyły się w pewnym czasie, tj. w okresie Królestwa Kongresowego (1815–1830) oraz między powstaniami, względną autonomią. Tereny KP stanowiły wówczas odmienny od rosyjskiego obszar prawny. Bloch nie wziął tego pod uwagę w swoich analizach, co należy ocenić jako duże uproszczenie. Z tego właśnie względu w tej części pracy zaprezentowano ewolucję ustroju politycznego KP oraz podjęto próbę odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu pozostawał on pod wpływem rosyjskiego samowładztwa tak pod względem instytucji formalnych, jak i nieformalnych, a zatem w jaki sposób i z jaką siłą rosyjski autorytaryzm oddziaływał na procesy polityczne i gospodarcze KP.

Piąty i szósty rozdział pracy odnoszą się do oddziaływania rosyjskiego autorytaryzmu na gospodarkę Królestwa Polskiego w najważniejszych jej sferach – rolnictwie, przemyśle oraz powstającym wówczas transporcie kolejowym.

W rozdziale piątym analizie poddano poglądy Blocha na temat ustrojowych zmian na polskiej wsi w drugiej połowie XIX wieku, będącej wówczas tuż po reformach uwłaszczeniowych. Przemiany ustrojowe polegające na przejściu od feudalizmu i zhierarchizowanego społeczeństwa stanowego do kapitalistycznych form produkcji zachodziły w Europie w nierównomierny sposób. Różnice regionalne dotyczyły czasu rozpoczęcia tego procesu, jego przebiegu, głębokości i społeczno-ekonomicznych rezultatów. Tereny zaboru rosyjskiego przystąpiły do tego „wyścigu ku nowoczesności” niemal na samym końcu. Wprowadzone przez władze carskie uwłaszczenie chłopów w 1864 r. otworzyło drogę do wielkich przemian społeczno-ekonomicznych najliczniejszej warstwie społeczeństwa, pracującej w podstawowym i głównym wówczas sektorze gospodarki. Formalnie przemiany te powinny stworzyć wolnego, mobilnego i świadomego swych możliwości człowieka, zdolnego do wykorzystania własnych zasobów oraz predyspozycji. Reformy wprowadzała jednak władza typu feudalnego, która była beneficjentem starego ustroju. Rzutowało to na decyzje władz co do kwestii podjęcia reform, a następnie ich kierunku. W trakcie procesu uwłaszczeniowego w KP rolnictwo całej Europy dotknął kryzys światowy⁹, co dodatkowo komplikowało sytuację i utrudniało uwalnianie się wsi z feudalnego gorsetu. W tej części pracy przedstawione zostały analizy Blocha odnoszące się do sytuacji rolnictwa KP na tle rolnictwa Cesarstwa Rosyjskiego oraz innych krajów europejskich pod względem produkcji roślinnej, hodowli oraz ogólnego poziomu agrokultury pod koniec XIX wieku. Analizie i ocenie poddane zostały, obok czysto ekonomicznych, czynniki instytucjonalne, mające wpływ na kondycję rolnictwa KP. Konstatacje Blocha porównane zostały ze współczesnym stanem badań nad problemami rozwoju rolnictwa ziem polskich pod zaborem rosyjskim. Zaprezentowano również poglądy Blocha na temat wpływu postaw i polityki władz carskich na gospodarcze i społeczne zmiany na wsi KP.

W rozdziale szóstym przedstawiono poglądy Blocha na temat rozwoju przemysłu i transportu szynowego w KP. Jego spostrzeżenia mogą być cennym

⁹ W ostatnim ćwierćwieczu XIX w. gospodarke światową dotknął długotrwały kryzys agrarny. Związany był on z powstaniem ogólnoswiatowego rynku rolnego, który doprowadził do spadku cen artykułów pochodzenia rolniczego. W krajach, w których dominowało rolnictwo, czyli wówczas niemal wszystkich, kryzys ten decydował o stanie całej gospodarki. Wpływał nie tylko na kształtowanie koniunktury w przemyśle i handlu oraz na całokształt zagadnień związanych z produkcją i wymianą, ale również na zmiany struktury społecznej. Niezależnie od specyfiki regionalnej, wszędzie traciła wieś i własność ziemską. Podnosiła się natomiast siła nabywczą ludności miejskiej, w szczególności w odniesieniu do towarów pochodzenia rolnego. Zob. więcej: J. Łukasiewicz, *Kryzys agrarny na ziemiach polskich w końcu XIX wieku*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1968.

głosem w dyskusji dotyczącej industrializacji i budowy kolei w zaborze rosyjskim, gdyż procesy te analizował z perspektywy naocznego świadka – aktywnego przemysłowca i czołowego budowniczego kolei żelaznych w KP. Rozwój przemysłu, jako nowoczesnej kapitalistycznej formy produkcji, przebiegał na ziemiach polskich w specyficzny sposób. Nie wyrastał on ewolucyjnie z rolniczo-rzemieślniczej gospodarki w wyniku jej stopniowych przekształceń wewnętrznych, jak na Zachodzie. Przemysł pojawił się, a następnie rozwijał niejako obok tradycyjnej gospodarki feudalno-pańszczyźnianej. Jego początek oraz kolejne dziesięciolecia rozwoju były swoistą implementacją obcych (zachodnich) wzorców instytucjonalnych, odmiennych od feudalnych paradygmatów zachowań gospodarczych. Szczególną uwagę zwrócono na kwestię roli władz politycznych w inicjowaniu procesu industrializacji oraz budowy kolei. Ziemie polskie zaboru rosyjskiego cieszyły się, jak wspomniano wcześniej, różną dozą autonomii, zatem władze KP miały tym samym różny zakres wpływu na politykę gospodarczą. I w tym przypadku podkreślić należy, że strategiczne decyzje co do kształtu systemu gospodarczego czy transportowego Imperium Rosyjskiego, a tym samym KP, podejmowano w Petersburgu. Na carskim dworze doktryny zmieniały się w czasie. Szczególnie cenne mogą być spostrzeżenia Blocha odnoszące się do rozwoju kolei żelaznych, gdyż jako praktyk uczestniczył w tym procesie na każdym jego etapie – od starań o uzyskanie koncesji od władz rosyjskich poprzez pozyskanie odpowiednich kapitałów, budowę po zarządzanie funkcjonującymi już liniami. Celem tego rozdziału będzie wskazanie, jak, według Blocha, ustrój carskiej Rosji oraz jej polityka wpłynęły na charakter rozwoju przemysłu i kolei żelaznych na ziemiach zaboru rosyjskiego. Poglądy Blocha na ten temat skonfrontowane zostały ze współczesnym ujęciem problematyki rozwoju przemysłu i kolei żelaznych KP.

Monografia powstała w Katedrze Historii Myśli Ekonomicznej i Historii Gospodarczej Uniwersytetu Łódzkiego. Gdy rozpoczynałem nad nią prace, katedrą kierował profesor Janusz Skodlarski, gdy kończyłem – profesor Rafał Matera. Dziękuję im za wsparcie oraz stworzenie warunków pozwalających na skoncentrowanie się na pracy naukowej. Dziękuję również wszystkim pracownikom katedry i doktorantom za cenne uwagi, jakie otrzymywałem podczas kilku seminariów, na których analizowane były fragmenty tegoż opracowania. Szczególnie pragnę podziękować doktor Joannie Dzionek-Kozłowskiej za wartościowe sugestie odnoszące się do niemieckiej szkoły historycznej, profesorowi Mirosławowi Kłuskowi za liczne uwagi merytoryczne i pozytywną motywację oraz doktorowi Kamilowi Kowalskiemu za niezliczone dyskusje na temat koncepcji poszczególnych części pracy. Podziękowania kieruję także do doktora Piotra Gabrielczaka za cenne komentarze i uwagi do wielu fragmentów pracy oraz doktora Andrzeja Kacprzyka za sugestie związane ze współczesnym ujęciem wpływu ustroju politycznego na rozwój gospodarczy. Na kształt monografii wpływ miały również opinie i komentarze uczestników konferencji

środowiska naukowego skupionego wokół Polskiego Towarzystwa Historii Gospodarczej, podczas których prezentowałem referaty odnoszące się do twórczości Jana Blocha.

Niezwykle cenne i wnikliwe uwagi oraz wskazówki przekazała mi recenzentka pracy – doktor habilitowana Cecylia Leszczyńska, za co bardzo dziękuję.

Podziękowania kieruję również do Tamary Franiak-Krupińskiej za dopracowanie tekstu pod względem językowym.

Pomoc i wsparcie, jakiego mi udzielono, nie zwalnia mnie oczywiście z odpowiedzialności za treść monografii i ostateczny jej kształt.

ROZDZIAŁ I

JAN BLOCH JAKO EKONOMISTA

W historiografii polskiej Jan Bloch przedstawiany jest jako jeden z najwybitniejszych przedstawicieli burżuazji Królestwa Polskiego drugiej połowy XIX wieku. Znany jest głównie jako finansista, przemysłowiec oraz wielki budowniczy kolei żelaznych w Królestwie Polskim i Cesarstwie Rosyjskim, który już za życia okrzyknięty został przez prasę „królem kolei żelaznych”. Miano myśliciela i człowieka nauki przyniosło mu wydane pod koniec życia, głośne w kraju i za granicą sześciotomowe dzieło *Przyszła wojna pod względem technicznym, ekonomicznym i politycznym*. Dzięki tej pracy uznany został za jednego z pionierów nowoczesnego pacyfizmu opartego na racjonalnych argumentach ekonomicznych. Bloch mało znany jest natomiast jako badacz procesów gospodarczych, a jego dziełom ekonomicznym nie poświęcano dotychczas w literaturze zbytnej uwagi. Może to dziwić, gdyż dwa z nich, *Finanse Rosji* i *Wpływ dróg żelaznych na stan ekonomiczny Rosji*, otrzymały nagrody na międzynarodowych wystawach książki w Paryżu.

Celem tego rozdziału jest przedstawienie sylwetki Jana Blocha oraz przybliżenie jego działalności na polu gospodarczym, społecznym i naukowym. Szczególną uwagę zwrócę na charakterystykę jego twórczości ekonomicznej oraz inspiracje naukowe, jakie czerpał z kwitnącego wówczas w Niemczech nurtu ekonomii zwanego niemiecką szkołą historyczną.

1.1. Rys biograficzny Jana Gottlieba Blocha¹

Jan Gottlieb Bloch przyszedł na świat 24 czerwca 1836 r. w Radomiu, w rodzinie żydowskiej, jako siódme dziecko Selima (Szulima) i Fryderyki. Rodzina Blochów utrzymywała się z farbiarstwa tkanin. Była dość liczna, Jan miał aż ośmioro rodzeństwa. Kłopoty finansowe Blochów, w jakie wpadli w wyniku

¹ W polskiej literaturze życiorys Blocha pojawia się w książkach: *Jan Bloch (1836–1902). Kapitalista, pacyfista, filantrop*, red. A. Żor, Fundacja im. Jana Blocha: Wydawnictwo Trio, Warszawa 2014; A. Żor, *Figle historii*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2005; R. Kołodziejczyk, *Jan Bloch (1863–1902). Szkic do portretu „króla polskich kolei”*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983; A. Bocheński, *Wędrówki po dziejach przemysłu polskiego*, cz. II, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1969; A. Bocheński, *Niezwykłe dzieje przemysłu polskiego*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1985 oraz w artykułach J. Bugajskiego, R. Kołodziejczyka, E. Małeckiej, R. Szubańskiego, A. Wenera. Kwestią popularyzacji postaci Blocha zajmuje się od lat Towarzystwo im. Jana Gottlieba Blocha w Warszawie oraz od niedawna fundacja jego imienia.

restrykcji ekonomicznych, które nastąpiły po powstaniu listopadowym², sprawiły, że przez wiele lat korzystali oni z pomocy magistratu. Zła sytuacja materialna była prawdopodobnie powodem dość wczesnego opuszczenia przez Jana domu. W 1850 roku (miał wówczas 14 lat) przeniósł się do Warszawy, gdzie otrzymał posadę praktykanta w kantorze bankowym Toeplitzów. Zdobywał wówczas edukację, uczęszczając do Gimnazjum Realnego. Rok później zmienił wyznanie na ewangelicko-reformowane, co prawdopodobnie miało ułatwić mu karierę³. Kolejną metamorfozę wiary przeżył w wieku lat dwudziestu, stając się katolikiem⁴. Następną jego pracą była funkcja kontrolera w majątku Hołyńskich na Podolu. Drogę do kariery uTORował mu jednak wyjazd do Rosji w 1856 r. Początkowo rozpoczął pracę przy budowie młyna parowego w Petersburgu. Następnie pojawił się, już jako poddostawca, przy budowie Kolei Warszawsko-Petersburskiej. Działo się to w czasie tzw. rosyjskiego boomu kolejowego. Dotychczas nie ma jasnych informacji, w jaki sposób wkupił się do grona „kolejowych baronów”⁵. Wiadomo jednak, że w okresie akumulacji pierwotnej Bloch poradził sobie świetnie. W rosyjskich archiwach pojawił się już w 1860 r., niespełna cztery lata po przybyciu do imperium, jako poważny przedsiębiorca – właściciel firmy „Enterprise Bloch”⁶. Pobyt w Rosji, oprócz zdobycia fortuny, zaowocował zawarciem związku małżeńskiego z córką znanego moskiewskiego lekarza – Henryka Kronenberga, Emilią (30 sierpnia 1862 r.). Jego wybranka była piękną, pełną zalet osobistych i towarzyskich kobietą, z którą doczekał się pięciorga dzieci (syna i czterech córek). Po ślubie Blochowic osiedlili się w Warszawie, kupując willę przy ul. Marszałkowskiej, znaną dziś jako pałac Blocha. Emilia była bratanicą Leopolda Kronenberga, uznawanego za najbogatszego

² Po stłumieniu powstania listopadowego rząd carski, oprócz stosowania represji, wprowadził restrykcje ekonomiczne w postaci wysokich ceł na towary produkowane w Królestwie Polskim i eksportowane do Rosji. Dotknęły one przede wszystkim przemysł tekstylny, który był źródłem utrzymania Blochów.

³ Żydzi, stanowiący wówczas około 10% ludności Królestwa Polskiego, pozbawieni byli praw cywilnych i obywatelskich. Drogą do kariery była bardzo często zmiana wyznania na chrześcijańskie. Potwierdzają to liczne przypadki porzucania wyznania judaistycznego, szczególnie przez Żydów wywodzących się z zamożnego mieszczaństwa. Najczęściej przyjmowano wyznania protestanckie – mniej rygorystyczne od katolickiego, bardziej zrjonalizowane i bliższe judaistycznemu deizmowi. Zob. A. Hertz, *Żydzi w kulturze polskiej*, Biblioteka „Więzi”, Warszawa 2003, s. 150–151 [wyd. I Paryż 1961].

⁴ Zob. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2003 oraz R. Kołodziejczyk, *Jan Bloch (1863–1902)*...

⁵ R. Kołodziejczyk przypuszcza, że Bloch otrzymał środki na rozpoczęcie swoich przedsięwzięć od Mikołaja Skworcowa – kupca i przemysłowca rosyjskiego. Zob. więcej: *Ibidem*.

⁶ Zob. więcej: *Ibidem*.